

BENDRA IDĖJA IR LEMTIS: LIETUVA, LATVIJA, ESTIJA

Rec.: *Butkus Zenonas. Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Lietuvos užsienio politikos dokumentai. 1918–1940 metai. Vilnius: LII leidykla, 2008.*

Žymiausias Lietuvos ir Latvijos politinių bei diplomatinėlių santykių XX amžiuje specialistas tyrinėtojas, brandžiosios kartos lietuvių istorikas, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas, profesorius Zenonas Butkus istorine problematika besidominčią visuomenę pamalonino nauja savo knyga. 2008 metais Lietuvos istorijos institutas, tęsdamas šaltinių publikacijų seriją *Lietuvos užsienio politikos dokumentai* [redakcinė kolegija – Z. Butkus, Č. Laurinavičius, R. Miknys, V. Žalys. Oficialūs recenzentai – Š. Liekis, J. Skirius] išleido minėto istoriko kruopščiai parengtą, išpūdingos apimties dokumentų rinkinį kiek romantišku, bet tikrai smagiu, prasmingu ir daug žadančiu pavadinimu *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Taip Lietuvos istorikų bendruomenei bei plačiajai visuomenei puikiai žinomas istorijos profesorius, lietuvių ir latvių kultūrinės vienybės bei politinės harmonijos puoselėtojas baigė ir skaitytojų teismui atidavė dar vieną didžiulį savo gyvenimo darbą. Paties autoriaus žodžiais, šio leidinio tematika „atliepia tiek atminties, tiek dabarties realijas“ ir leidžia pamatyti jų „savalaikiškumo ir jų realizacijos praktikoje problemas“ (p. 42).

Lietuvos istorijos instituto leidykloje išleista knyga gana puikios poligrafinės kokybės, profesionaliai suredaguota (redaktorė – Danutė Mėlyniienė) ir sumaketuota

(maketuotoja – Žydronė Jakonytė). Beveik be ryškesnių korektūros klaidų. Skoningai apipavidalinta – viršelio dailininkas Algimantas Dapšys jai parinko klasikinę mėlyną spalvą (aliuzija į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nerealizuotą aristokratišką istorizmą ir misiją šiaurėje ar vis dėlto – tik į audringą Baltijos jūrą?) ir ant jos į vakarus paleido šuoliuoti rusvapilkį (gal norėta sidabrinį?) lietuvišką Vytį.

Leidinio estetinį vaizdą neabejotinai paturtina ir jo sudarytojo vykusiai parinktos iliustracijos iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondų. Kai kurios jų gana geros kokybės ir originalios, XXI amžiuje retai ar visai dar nepublikuotos. Bene išpūdingiausiai iš senų archyvinių fotografijų į šių dienų skaitytoją žvelgia Latvijos karinė delegacija Kaune 1920 m., elegantiškai pozuojanti prie Lietuvos krašto apsaugos ministerijos pastato, mįslingasis ir mistiškasis tarpukario lietuvių diplomatas, beveik nemokėjęs ir nekalbėjęs lietuviškai, Oskaras Vladislovas Milašius, ilgametis ir bene talentingiausias tarpukario Latvijos užsienio reikalų ministras litvakas Zygfrydas Ana Mejerovicas, tarsi be emocijų ar kiek sušalęs – Estijos užsienio reikalų ministras Karelis Robertas Pusta, du bene ambicingiausi ir skandalingiausi tarpukario Lietuvos užsienio reikalų ministrai dr. Juozas Purickis ir prof. Augustinas Volde-
maras, Latvijos bei Estijos prezidentai, po

tam tikrų dvejonų nusivylę demokratija ir pasukę savo šalis į autoritarizmą: Karlis Ulmanis ir Konstantinas Piatsas, etc.

Beveik neabejoju, kad bent kiek atidesnis skaitytojas atkreips dėmesį ir į nuotrauką, kurioje matyti Estijos bei Lietuvos aistruolių grupė, žiūrinti Talino ir Klaipėdos futbolo rinktinių rungtynes, nes fotografija tiesiog spinduliuoja gyvybingą ir dinamišką prieškarinę pabaltiečių nuotaiką. Kaip neabejoju, kad neliks nepastebėta ir paskutinė leidinio nuotrauka, kurioje matome jau visiškai priešingą – kažkokią keistai susmukusią, murziną, dvelkiančią servilizmu – sceną: 1940 m. birželio 25 d. Taline vyskiantį sovietų emisaro Andriejaus Ždanovo atsisveikinimą su estų kolaborantais: Estijos „liaudies vyriausybės“ nariais...

Profesoriaus Z. Butkaus parengtas leidinys išpūdingas ne vien tik publikuojamų šaltinių skaičiumi (iš viso rinkinyje pateikiami net 305 dokumentai) ar savo beveik devynių šimtų puslapių apimtimi, bet turi daugybę ir kitų akivaizdžių pranašumų, kurie neabejotinai rodo, kad jo sudarytojas darbštus, kruopštus, sąžiningas ir dosniai apdovanotas talentais mokslininkas humanitaras. Nors šioje trumpoje recenzijoje ir nesitikime buhalteriskai suregistruoti ar išvardyti visų knygos pranašumų, vieną kitą vis dėlto paminėsime.

Pirmiausia būtina pažymėti, kad publikuojami istoriniai šaltiniai logiškai, akademiškai ramiai ir chronologiškai nuosekliai atrinkti. Iš principo jie apima 1918–1940 metus. Tik vienas dokumentas, autoriaus sumanymu, matyt, turintis liudyti Baltijos šalių vienybės idėjos istorinį tęstinumą, šokteli į 1990-ųjų gegužę, kai Taline susirinkę Lietuvos, Latvijos, Estijos nacionalinių išsivadavimo judėjimų lyderiai Vytautas Landsbergis, Anatolijus

Gorbinovas ir Arnoldas Ruutelis paskelbė deklaraciją apie Baltijos Santarvės atnaujinimą bei Baltijos Valstybių Tarybos sukūrimą (p. 791). Daugelis į leidinį sudėtų dokumentų publikuojami pirmąkart ir yra iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondų. Kai kurie – iš Latvijos, Estijos, Vokietijos, Rusijos įvairių nacionalinių ar žinybinių archyvų arba atrinkti iš įvairių ankstesnių šaltinių publikacijų ar anuometinės spaudos, dienraščių: *Lietuva, Lietuvos aidas, XX amžius*, etc.

Visas prof. Z. Butkaus parengtas dokumentų rinkinys chronologiškai nuosekliai suskirstytas į penkis apylygius skyrius, kurie daugiau ar mažiau žymi tam tikrus trijų Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos, Estijos – konsolidacijos ar nesutarimų etapus. Pirmas dalis, vaizdingai pavadinta „Pirmieji vienybės užmojai ir jų įgyvendinimo sunkumai 1918–1921 metais“, apima, regis, sunkiausią trijų nepriklausomų Baltijos šalių valstybingumo atkūrimo / kūrimo ir tarptautinio įsitvirtinimo etapą, kuriame daug lėmė ne vien idėjos ar diplomatija, bet ir ginklai kovojant dėl nepriklausomybės su bolševikais ar bermontininkais, o lietuviams – dar ir su lenkais (p. 87–268). Antroje dalyje „Baltijos sąjungos kūrimas 1922–1925 metais“ (p. 269–388) publikuojami dokumentai, liudijantys, turbūt, vieną dinamiškiausių, intensyviausių ir optimistiškiausių Baltijos sąjungos kūrimo etapų, kai nestigo nei idėjų, nei entuziazmo, nei ryžto. Galbūt, tik pragmatizmo. Pirmo ir antro skyriaus, ko gero, stipriausia jungiamoji grandis yra ta, kad tuo metu Baltijos sąjungos kūrimo teorinėje ir praktinėje epopėjoje dar gana aktyviai tiesiogiai dalyvavo Suomija ir Lenkija, o netiesiogiai iš dalies šį procesą pozityviai ar negatyviai dar „kuravo“ Pran-

cūzija, Didžioji Britanija, Veimaro Vokietija, Sovietų Rusija (SSRS), Skandinavijos šalys. Trečias skyrius, kurį leidinio sudarytojas išties politiškai korektiškai, sakyčiau, netgi švelniai pavadino „Vienijimosi atokvėpis ir atgijimas kuriant Baltijos Antantę (1926–1934 m. rugsėjis)“ (p. 389–518), apima laikotarpį, kai Baltijos sąjungos kūrimas buvo atsidūręs tam tikroje politinėje, ideologinėje bei emocinėje komoje. Kai Lietuvos, Latvijos, Estijos (iš dalies – Suomijos ir Lenkijos) politinės konferencijos praktiškai nebebuvo šaukiamos, o pati trijų, keturių ar net penkių Baltijos valstybių vienijimosi idėja vos vos ruseno. Ketvirtas leidinio skyrius sausoku pavadinimu „Baltijos Antantės veikla 1934–1937 metais“ (p. 519–682) liudija ir iliustruoja ne tik Baltijos Antantės idėjos gana nelauktą, netikėtą renesansą, bet ir intensyviausią, gyvybingiausią bei pragmatiškiausią trijų Baltijos valstybių bendradarbiavimo laikotarpį. Na, o paskutinė – penktoji knygos dalis „Vienybės blėsimas grėsmės akivaizdoje. Baltijos Antantės panaikinimas“ (p. 683–800) iš esmės atskleidžia palaispinę trijų Baltijos valstybių geopolitinę dezorientaciją, tam tikrą moralinę aroganciją viena kitos atžvilgiu ir eroziją, politinį susmulkėjimą arba sustabarėjimą, o kartu ir karinį bei patriotinį susmukimą ryškėjančių tarptautinių grėsmių akivaizdoje.

Apibendrintai galėtume tarti, kad prof. Zenono Butkaus išties profesionaliai parengta šaltinių publikacija yra savotiškai puiki XX amžiaus pirmosios pusės politinės istorijos pamoka esamiems ir būsimiems visų Baltijos valstybių lyderiams. Pamoka, kurią vieną kart išmokę, kitą kart gal tų pačių klaidų ir nebekartotų. Tačiau ar perskaitys jie šią sudėtingą dokumentų „plytą“ ir ar išmoks karčią istorijos pa-

moką? Juk pavieniui veikti beveik visada lengviau ir paprasčiau nei kolegialiai draugijoje, kur būtina matyti ir girdėti ne tik save, bet ir kaimyną iš kairės bei iš dešinės, įsiklausyti į jo vidinių ar išorinių politinių rūpesčių naratyvą.

Solidu ir reikšminga, kad publikuojami šaltiniai nepriekaištingai parengti archeografiškai: preciziškai nurodytos visos dokumentuose pastebėtos ypatingos žymos – spaudai, raštinės įrašai, vėlesni dokumento redagavimai ar taisymai, taip pat juose pasitaikantys faktiniai netikslumai ar gramatiniai / kalbos riktai. Tačiau iš esmės beveik visur palikta kuo autentiškesnė dokumento kalba (stilius) ir forma. Pirmiausia tai pasakytina apie dokumentus, kurie į lietuvių kalbą buvo verčiami iš kitų kalbų – prancūzų, estų, latvių, rusų ar vokiečių. Tokia minimalistinė šaltinių redakcija skaitytojui leidžia betarpiškiau pajusti ir išgyventi prabėgusio laiką pulsavimą, suprasti tarpukario istoriją kūrusių veikėjų veiksmų logiką, vertybių sistemą, politinio-administracinio gyvenimo ritmo bei tvarkos suvokimą. Dokumentų komentarai, nors palyginti santūrus, tačiau pakankamai išsamūs, tikslūs ir korektiški. Žavi, kad autorius nesistengė pigmalioniškai pasirodyti išminčiumi ir komentuoti visų tos epochos kontroversiškų įvykių, reiškinių bei faktų, skaitytojui būtinai įpiršti savo požiūrį ar kažkokią „galutinę“ tiesą ar nuomonę. Komentarų turinys ir pobūdis rodo, kad knygos sudarytojas yra klasikinio, europietiško sukirpimo demokratas.

Svarbu, pragmatiška bei šiuolaikiška, kad kiekvienas rinkinyje publikuojamas dokumentas turi trumpą turinio santrauką angliškai, kuri leidinį daro istoriografiškai aktualesnį, internacionalesnį bei iš dalies lengviau prieinamą ir užsienio skaitytojui.

Toks Lietuvos tarptautinio įvaizdžio „kūrimo“ kelias per akademinę literatūrą ir akademinę auditoriją, manau, yra ne tik daug kartų pigesnis ir efektyvesnis, bet ir išties reikalingas bei sveikintinas. Sakyčiau, puikus pavyzdys netgi mūsų valdininkams, tiesiogiai besirūpinantiems Lietuvos įvaizdžio kūrimu. Bent jau iki to istorinio lūžio, kol susikurs reali Lietuvos–Latvijos unija ir lietuvių kalba taps joje kanceliarinė, arba kol senosios mūsų kalbos privalomos dėstymas bus įvestas visose Europos Sąjungos mokyklose...

Norint pajusti visapusišką profesoriaus Zenono Butkaus kelis dešimtmečius kaupitų ir atrinktų istorinių tekstų teikiamą skaitymo malonumą, manau, būtinas tam tikras teorinis pasirengimas. Pirmiausia, žinia: istorinis, diplomatinis, politinis kultūrinis, juridinis išprusimas. Juo labiau turint užmojų dokumentuose minimus faktus, įvykius, asmenybes ar reiškinius adekvačiai istorinei situacijai suprasti, giliau analizuoti bei rasti jiems deramą ir tikslią vietą bendrame tarpukario politinės istorijos vitraže. Kita vertus, prof. Z. Butkaus parengtą šaltinių publikaciją lengvai gali skaityti žmonės, ir ne kasdien susiduriančios su istorija, nes knyga turi išsamų, platų, turiningą ir, sakytume, konceptualų įvadą.

Trumpai tariant, prof. Z. Butkaus parengtas šaltinių rinkinio įvadas yra gero kai daugiau nei tipišką, tradicinį tokio pobūdžio leidinių įvadą, nes savo apimtimi ir turiniu maksimaliai priartėja prie savarankiškos studijos. Juo labiau kad šis kiek netradicinis, galintis didžiuotis išpūdingos apimties įvadu, dokumentų rinkinys turi ir kai kurių kitų monografijoms būdingų bruožų. Pavyzdžiui, panaudotų archyvinių fondų sąrašą (p. 801); tematiškai artimų dokumentų publikacijų sąrašą

(p. 802–803); atsiminimų ir politinių veikėjų raštų sąrašą (p. 803); periodinės spaudos sąrašą (p. 804); istorinės literatūros sąrašą (p. 805–814), iliustracijų sąrašą (p. 881–882) ir net trumpą įvado santrauką anglų kalbą knygos gale (p. 873–880). Prie ženklių knygos pranašumų, smarkiai palengvinančių skaitytojo, ypač studento ar magistranto, duoną, tenka priskirti ir išsamią, išplėstinę asmenvardžių rodyklę, kurioje plačiau ar siauriau pateikti ir visų leidinyje paminėtų veikėjų gyvenimo bei veiklos svarbiausi faktai (p. 815–872).

Išsamiaje ir konceptualiajame įvade profesionaliai, dažnai kritiškai apžvelgiamas ne tik šio šaltinių rinkinio painus istoriografinis fonas bei kultūrinis politinis aktualumas, vingiuota darbo priešistorė, kuri truko net apie trisdešimt metų, leidinio struktūra, bet ir gana ryškiai brėžiama tam tikra istoriografinė paradigma. Ir iš autoriaus parengto leidinio turiningo įvado, jame būdingai jautriai sudėtų akcentų, ir ypač žvelgiant per į leidinį įtrauktų dokumentų turinio prizmę akivaizdu, kad profesoriui Z. Butkui labiau rūpėjo atskleisti Baltijos valstybių vienybės *idėją*, o ne ambivalentišką, mažai romantišką ar netgi dygliuotą kasdienybės *praktiką*. Todėl, matyt, natūralu, kad į šį svarų šaltinių rinkinį beveik nepateko arba labai mažai buvo įtraukta dokumentų, kurie iš principo konceptualiai kirtosi su profesoriaus vertybine orientacija, idėjiniu ir pedagoginiu nusistatymu.

Pirmiausia turiu galvoje palyginti gana gausius Baltijos šalių vienybės skeptikų arba oponentų tekstus. Pavyzdžiui, žinomo lietuvių diplomato, ilgamečio pasiuntinio Maskvoje, poeto Jurgio Baltrušaičio gausius, vaizdingus pranešimus Lietuvos užsienio reikalų ministerijai, kuriuose aps-

tu tiek Baltijos šalių vienybės šalininkų, tiek pačios idėjos ir praktikos kritikos. Štai 1924 metų pradžioje pasiuntinys iš Maskvos į Kauną rašė: „[...] kai dėl koordinavimo mūsų taktikos su latviais šiuo klausimu [kalbama apie bendrą trijų Baltijos šalių politinę deklaraciją dėl glaudesnio bendradarbiavimo – A. K.], esu visiškai tikras, kad jie tokio koordinavimo, koks mums naudingas, neieško ir nenori, nes jis jiems kol kas labai neparankus. Veikti pagal jų strategiją reikėtų prisiimti jų istoriškai pražūtingos klaidos dalį. Matyt, Baltijos sąjungos mintis dar per plati Rygos ir Talino galvoms.“¹

Po gerų metų, 1925-ųjų vėlyvą pavasarį J. Baltrušaitis dar konkrečiau ir konceptualiau samprotavo apie trijų Baltijos šalių istorinį paveldą, geopolitiką ir perspektyvas: „[...] gilus tarp Pabaltijo valstybių ir Rusijos ryšių ir santykių – tiek dabarties, tiek ateities – nevienodumas priklauso nuo fakto, kad šios valstybės ne visos ir ne vienodai išskirtos iš Rusijos audinio. Geriausioje padėtyje esame mes. Rusijos valstybiniame-ekonominiame organizme Lietuva niekada neturėjo dalies ar nario reikšmės. Todėl vis tiek, ar Lietuva yra, ar nėra. Ji esmėje Rusijos buvo tik tiek, kiek kregždės lizdas yra stogo. Ir tautos žvilgsniu iš Rusijos pusės mes esame namie. Juk Rusijoje lieka 2–3 tūkstančiai žmonių. Ir tarp jų – kas labai svarbu – 500–600 komunistų. Kitaip yra pas estus ir latvius. Jie ekonominiame ir valstybiniame Rusijos gyvenime savo laiku yra buvę Rusijos gyvybei reikalingos dalys, gyvi nariai. Dar blogiau tautos žvilgsniu. Rusijoje yra apie

250 tūkstančių latvių ir apie 200 tūkstančių estų. O juk tai yra apie ¼ bolševizmu užsikrėtusios tautos dalis, kuri savotiškai serga giliu Tėvynės liūdesiu. Tai yra ypatingos jėgos veiksnys, kuris vis tiek turi gyvuoti. Estų padėtis gal lengvesnė, nes jos emigrantai Rusijoje daugiausiai beparttyviai kolonistai. Latvių emigraciją beveik visą sudaro pramonės ir žemės proletarai. Be to, latvių būdas aktyvesnis, atkaklesnis, nei estų. Šie faktai turi kardinalią reikšmę galvojant apie Latvijos ir Estijos likimą istorijoje ir nustatant Rusijos pavojaus laipsnį šiems kraštams. Tai privalom pirmiausiai turėti omeny Pabaltijo uniją tveriant ir mūsų politinį siūlą verpiant.“² Pažymėtina, kad poeto ir diplomato J. Baltrušaičio ryškus skepsis Baltijos Santarvės ir apskritai glaudesnio trijų Baltijos šalių geopolitinio bendradarbiavimo atžvilgiu neišgaravo ligi pat jo aktyvios diplomatinės veiklos pabaigos – 1939 metų pavasario.

Tam tikro istorinio natūralumo, politinio užbaigtumo bei istoriografinio svaramo šiam rinkiniui, matyt, būtų pridėję ir kai kurie dukart premjero bei užsienio reikalų ministro profesoriaus Augustino Voldemaro arba dukart prezidento Antano Smetonos vieši ar privatūs pasisakymai bei tekstai apie Lietuvos santykių su šiauriniais kaimynais turinį ir tendencijas bei kai kurių kitų žinomų tarpukario lietuvių lyderių samprotavimai tais klausimais, užfiksuoti įvairiuose dokumentuose. Juk būdingos kritikos ar abejotinos politinės bei diplomatinės veiklos šiaurinių kaimynų atžvilgiu kai kada nevengė net gana uolūs politinio bendradarbiavimo su Latvija ir

¹ Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro J. Baltrušaičio 1924 01 09 slapta pranešimas užsienio reikalų ministrui Ernestui Galvanauskui. LCVA, F. 383, ap. 7, b. 504, l. 63.

² Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro J. Baltrušaičio 1925 04 25 slapta pranešimas užsienio reikalų ministrui Valdemarui Černeckui. LCVA, F. 383, ap. 7, b. 560, l. 49.

Estija šalininkai – Mykolas Sleževičius, Ernestas Galvanauskas, Kazys Škirpa, Bronius Kazys Balutis ar Petras Klimas.

Būdinga ir tai, kaip profesorius Z. Butkus tiek savo plačiame įvade, tiek atrinkdamas dokumentus grakščiai apeina aštriausius, kontroversiškausius ir, ko gero, įdomiausius Baltijos Antantės susikūrimo 1934 metais kampus. Beveik visiškai nekeldamas klausimų, kodėl Baltijos Antantės kūrimosi ilgametėje epopėjoje lemtingi tapo būtent 1934 metai, kieno dėka ir kokiais tikslais? Kas nulėmė, kad Baltijos Antantės idėja, iki tol apie 15 metų badmiriavusi, staiga nei iš šio, nei iš to prisikėlė ir sužydėjo? Kas labiausiai iš trečiųjų makiaveliškos politikos žaidėjų buvo tuo suinteresuotas ir kam tai buvo naudinga? Šie bei kai kurie kiti, čia šįkart nepaminėti klausimai tampa dukart įdomesni žinant, kad leidinio sudarytojas ne kartą kruopščiai ir ilgai darbavosi Rusijos Federacijos Užsienio politikos archyve Maskvoje, ir, regis, netgi studijavo tas archyvines bylas, kurios daug ką praskleidžia bei paaiškina mįslingoje Baltijos Antantės tikrai vos ne Fenikso sugebėjimų vertoje prisikėlimo byloje. Problemą šiuokart kiek paryškiniu sąmoningai, be kita ko, turėdamas galvoje ir tą faktą, kad Lietuvos–Latvijos–Estijos politinė kooperacija kažkodėl net ir per pastaruosius du dešimtmečius nevyksta taip sėkmingai, kaip ji staiga įvyko 1934 metais.

Kaip žinome iš istoriografijos ir kaip puikiai rodo ši šaltinių publikacija, Baltijos valstybių sąjungos idėja gimė beveik kartu su šių šalių išėjimu į tarptautinę sceną, tačiau jos įgyvendinimas dėl įvairių vidinių ir tarptautinių aplinkybių lemtingai strigo ilgus metus. Bene energingiausiai ir efektyviausiai šios idėjos realizavimą blokavo bolševikinės Rusijos diplomatija. Tačiau

1934 metų pirmoje pusėje geopolitiniam klimatui Europoje pasikeitus – į tarptautinių santykių avansceną įsiveržus karingam Vokietijos nacizmui, Maskva savo poziciją Baltijos šalių suartėjimo klausimu staiga ir radikaliai pakeitė. Trumpai tariant, Kremlius staiga „atsivertė“ ir iš aršaus Baltijos šalių sąjungos priešo tapo šešėliniu Lietuvos, Latvijos ir Estijos politinio suartėjimo lobistu. Štai 1934-ųjų gegužės gale vienas įtakingiausių sovietinės diplomatijos šulų ir talentingiausių architektų Borisas Stomoniakovas SSRS pasiuntinį Kaune Michailą Karskį mokė: „Jūs mums ne kartą pranešėte apie tai, kad Lietuvoje neabejotinai vyksta evoliucija susitarimo su Lenkija naudai, [...] todėl dabar labai svarbu žinoti nuotaikas Lietuvos armijoje, kuri yra Lietuvos užsienio politiką lemiantis faktorius. [...] Į Kauną deryboms dabar atvyksta Munteris ir Loretej. Jeigu apie tai kalbėsite su Lietuvos vyriausybės vadovais, ir klaus jūsų nuomonės, labai atsargiai ir neatskleisdamas savo užsiangažavimo rekomenduokite jiems neatstumti latvių ir estų, net jei jiems atrodytų, jog pastarųjų pozicijos nepakankamai prolietuviškos.“³

Vos po savaitės, rūgščiai komentuojamas Lietuvos užsienio reikalų ministro dr. Dovo Zauniaus ryžtingas intencijas ieškoti politinio sutarimo su Vokietija ir Lenkija, B. Stomoniakovas savo pavaldinį instruktavo dar aiškiau: „Aš nesimu nuspręsti, ar Lietuvos suartėjimas su Vokietija dabartiniu metu yra labiau įmanomas negu su Lenkija. Sunku pasakyti ir tai, kas mums būtų blogiau. Dabartinės Vokietijos ir Len-

³ SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo B. Stomoniakovo 1934 05 27 slapta instrukcija Nr. 9732 M. Karskiui į Kauną, Rusijos Federacijos Užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA). F. 0151, ap. 24, apl. 48, b. 2, l. 68–69.

kijos užsienio politikos SSRS atžvilgiu, ir viena, ir kita mums būtų smūgis iš limitrofo [Lietuvos – A. K.] pusės. Todėl labiausiai pageidautina yra ieškoti Lietuvai išeities iš tarptautinės izoliacijos suartėjant su Latvija ir Estija“ („Наиболее желательным поэтому являются поиски Литвой выхода из изоляции в направлении сближения с Латвией и Эстонией“)⁴.

Kremliaus naująją diplomatiją 1934 metų vasarą Lietuvos (o ir visų Baltijos valstybių) atžvilgiu vainikavo keli reikšmingi momentai: a) Stasio Lozoraičio kvietimas atvykti į Maskvą, kurį jis, beje, ilgai nedvejodamas priėmė; b) tarptautinės ekonominės krizės sąlygomis Lietuvai suteikta juntama ekonominė pagalba – SSRS pirkimų Lietuvoje kvota 1934 metams padidinta 1 mln. litų; c) 1934 m. birželio 7 d. Kaune nesėkme pasibaigęs voldemarininkų maištas, po kurio Užsienio reikalų liaudies komisariato su palengvėjimu konstatuota, kad „šio perversmo nesėkmė sumažins Lietuvos suartėjimo šansus su Vokietija ir, tikėtina, prisidės prie Smetonos–Tūbelio vyriausybės pozicijų sustiprėjimo“⁵.

Naujojo užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio kelionė į Maskvą 1934 metų vidurvasarį mažiausiai keturiais aspektais Lietuvos ir SSRS santykius grąžino į kontroversišką 1926-ųjų vasaros situaciją, kai Lietuva dar gyveno paskutinius parlamentinės demokratijos metus ir ją valdė kairiojo centro liaudininkų ir socialdemokratų koalicija: 1) nuo Mykolo Sleževičiaus valdymo laikų tai buvo pirmas Lietuvos

užsienio reikalų ministro vizitas į Maskvą, pademonstravęs, kad šalių santykiai vėl šyla; 2) ir M. Sleževičius anuomet, ir S. Lozoraitis 1934-ųjų rugpjūtį Maskvoje SSRS vadovams ne tik kurtuaziškai „gana karštai dėkojo už suteiktą priėmimą“, bet ir savo garbės žodžiu patvirtino, o vėliau ir uoliai vykdė vadinamąjį Lietuvos ir SSRS „džentelmenišką susitarimą“, kuriuo šalys išpareigojo keistis visa konfidencialia informacija apie savo politiką Lenkijos ir Baltijos valstybių atžvilgiu⁶; 3) atsiklausęs Maskvos nuomonės dėl galimo Baltijos Antantės kūrimo, S. Lozoraitis tuomet sulaukė įžūliai atviro SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro litvako Maksimo Litvinovo pareiškimo: „Kadangi tokiu atveju Lietuva galėtų paveikti Latviją ir Estiją, mes šią sąjungą turėtume traktuoti gana palankiai“⁷; 4) jau po Baltijos Antanės sudarymo 1934 metų spalio gale M. Litvinovo pavaduotojas Stomoniakovas išraiškingai konstatavo: „Mūsų santykiai su Lietuva yra visiškai puikūs, todėl dabar nereikia griebtis jokių naujų stambių akcijų, kurios galėtų tik iššaukti dvejonių [užsienyje – A. K.] dėl mūsų interesų Lietuvoje kitose srityse.“⁸ Taigi, regis, staigus ir svarbiausia, sėkmingas Baltijos Santarvės skrydis beveik iš nebūties į gana ženkliai politines aukštumas 1934 metais buvo nulemtas ne vien tik Kaune, Rygoje ar Taline.

Kita vertus, kai kuriais atvejais vis dėlto drįstume oponuoti ir profesoriaus Zenono Butkaus neabejotinai pozityviai nuomonei

⁶ SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro M. Litvinovo 1934 08 02 slapta „Diplomatinis dienoraštis“ Nr. 121. *Ibid.*, b. 4, l. 2–8.

⁷ M. Litvinovo pavaduotojo B. Stomoniakovo 1934 08 27 slapta instrukcija Nr. 9942 M. Karskiui į Kauną. *Ibid.*, l. 115.

⁸ M. Litvinovo pavaduotojo B. Stomoniakovo 1934 10 27 slapta instrukcija Nr. 1086 M. Karskiui į Kauną. *Ibid.*, b. 5, l. 142.

⁴ SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo B. Stomoniakovo 1934 06 07 slapta instrukcija Nr. 9763 M. Karskiui į Kauną. *Ibid.*, l. 80.

⁵ SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo B. Stomoniakovo 1934 06 07 slapta instrukcija Nr. 9764 M. Karskiui į Kauną. *Ibid.*, l. 72.

dėl vienu ar kitų publikuojamų dokumentų turinio interpretacijos ar interpretacijų. Labiausiai, kad 1934 m. rugsėjo 12 d. Ženevoje pasirašytoje *Baltijos Santarvės* sutartyje ir jos integraliame priede – slaptoje deklaracijoje – buvo fiksuota neva tik viena Lietuvos užsienio politikos specifinė problema – Vilniaus klausimas, o Klaipėdos klausimas esą neliestas. Bandydamas pagrįsti savo poziciją prof. Butkus, apeliuodamas į Baltijos Santarvės sutarties slaptą deklaraciją, rašo: „Mūsų leidinyje taip pat skelbiame kartu su šia sutartimi pasirašytą slaptą deklaraciją (187 dok.), kurioje pirmiausia apibrėžtas specifinių problemų turinys. Čia pasakyta, kad Latvija ir Estija iš viso jų neturi, o Lietuva joms priskiria tik Vilniaus problemą. Šis dokumentas, tikimės, padės pašalinti istorinėje literatūroje įsivėlusį netikslumą (paleistą, atrodo, dar amžininkų) neva specifinės problemos lieté ne tik Vilniaus, bet ir Klaipėdos reikalus“ (p. 70).

Tačiau mūsų manymu, rodos, kaip tik yra priešingai: tiek Baltijos Santarvės sutarties turinys – 3 straipsnis, tiek prie sutarties esanti slapta deklaracija tik patvirtina faktą, kad iš tiesų pasirašytuose dokumentuose diplomatine forma buvo fiksuota ne viena, bet dvi Lietuvos specifinės problemos. Viešos sutarties 3 str. pasakyta: „Aukštosios Susitariančios Šalys pripažįsta buvimą specifinių problemų, kurios galėtų apsunkinti suderinto jų atžvilgiu nusistatymo sudarymą. Jos sutinka, kad šios problemos sudaro išimtį iš šios sutarties pirmame straipsnyje sutartų pasižadėjimų“ [p. 516]. Taigi Sutarties oficialiojoje, viešojoje dalyje apie specifines problemas net dukart įsakmiai kalbama daugiskaitos forma, o ne vienaskaita, kaip, galbūt, kai kas tuomet norėjo ar ir dabar tebenori. Tai viena. Antra, pažiūrėkime,

ką sako ir rodo Sutarties slaptas priedas – deklaracija, kurios tikslas kaip tik ir buvo paaikškinti sutarties 3 str. turinio prasmę. Slaptoje deklaracijoje rašoma: „Tuo metu, kai šiandien pasirašoma Santarvės ir Bendradarbiavimo sutartis, Estijos ir Latvijos įgaliotieji atstovai patreiskia, kad jų šalys neturi specifinių problemų, kurios galėtų reikalauti taikyti aukščiau minėtos sutarties 3-iojo straipsnio nuostatas. Lietuvos įgaliotasis atstovas pareiškia, jog Lietuvos vyriausybė **nori** (išryškinta – *A. K.*), kad minėtojo 3-iojo straipsnio nuostatos būtų taikomos tik Vilniaus problemai“ [p. 518]. Taigi iš tikrųjų Sutarties slaptoje deklaracijoje konstatuota: 1) kad Latvija ir Estija dokumentų pasirašymo metu jokių specifinių problemų neturi ir kad to fakto Lietuva oficialiai niekaip neužginčija. Kitaip, konkrečiau tariant, fiksuojama visiems priimtina situacija ir jos apibūdinimas; 2) o kalbant apie Lietuvą jau fiksuojama ne esanti situacija, kaip ją kolegialiai mato ir supranta latviai, estai ir lietuviai, bet tik Lietuvos vyriausybės subjektyvus noras, kad specifine Lietuvos problema būtų pripažintas tik Vilnius ir nutylėta Klaipėda. Nei daugiau nei mažiau. Tačiau viena yra norėti ir visai kas kita – būti ar turėti. Šie skirtumai politinėje filosofijoje ir praktikoje fiksuoti dar Platono veikale „Valstybė“.

Taigi pastarųjų dokumentų pirminės analizės išvada galėtų būti ir tokia: Baltijos Santarvės kontrahentai – latviai ir estai – turėjo kiek kitokią nuomonę nei lietuviai dėl Lietuvos specifinių problemų skaičiaus ir šią savo nuomonę sugebėjo įtvirtinti ne tik viešojoje sutarties dalyje apie problemas kalbėdami daugiskaitos forma, o ne vienaskaita, bet ir slaptoje deklaracijoje, kur Lietuvos atstovui pasisakant apie specifines problemas buvo leista tik pareikšti

savo *nora*, bet ne fiksuoti bendrą visiems priimtina situaciją. Štai ir viskas, ką tuometinė lietuvių diplomatija su ministru S. Lozoraičiu priešakyje sugebėjo „išspausti“ ir su kuo sąjungininkai maloniai sutiko.

Ir dar. Kad vertindami sutarties turinį klysta ne amžininkai, be kita ko, regis, rodo ir 1939 metų pavasario politinė situacija bei išlikę diplomatiniai dokumentai. Netrukus po to, kai Lietuva neteko Klaipėdos, Lietuvos pasiuntinybėje Londone apsilankę latvių ir estų kolegos dar ir pasidžiaugė, kad Lietuva dabar „viena specifine problema turės mažiau“. Žinia, tuometinį Lietuvos pasiuntinį Londone Bronių Kazį Balutį tokie kolegų pastebėjimai smarkiai papiktino ir suerzino. Tačiau jų nuneigti lietuvių diplomatas nesugebėjo, nes jam buvo pasiūlyta „gerai“ pasiskaityti Baltijos Santarvės sutartį...

Beje, kaip kai kuriais atvejais Baltijos Antantės idėja skyrėsi nuo pilkos kasdienės, rutininės praktikos, regis, neblogai iliustruoja ir kiek ankstesnė 1938-ųjų pavasario situacija bei istoriografijoje jau ne kartą įvairiapusiškai narstyta Lenkijos ultimatumo Lietuvai graudžiai didaktinė istorija. Štai ilgametis Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Didžiojoje Britanijoje B. K. Balutis 1938 m. kovo 23 d. konfidencialioje *Pro memorijoje* Nr. 32 „Mūsų kaimynai ir krizis“ užsienio reikalų ministrui S. Lozoraičiui nupiešė tokį Klaipėdos netekties ir Baltijos Antantės sąjungininkų reakcijos į šį įvykį apyliūdنی groteską (siekdami autentiškumo, dokumentą skaitytojų aukščiausiajam tribunolui pateikiame ištais)⁹:

⁹ Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Didžiojoje Britanijoje B. K. Balučio 1938 03 23 konfidenciali *Pro memoria* Nr. 32 „Mūsų kaimynai ir krizis“ užsienio reikalų ministrui S. Lozoraičiui, LCVA. F. 648, ap. 1, b. 8, l. 73–74.

Mano kolegų – Estų ir Latvių ministrų – laikysena laike Lietuvos – Lenkijos krizio buvo kai kuriais atvejais pažymėtina.

Prieš įteikimą ultimatumo, ketvirtadieny, kovo 17 d., buvo pas Karalių Levee, laike kurio teko susieiti ir su jais. Abudu klausinėjo žinių ir teiravosi, ar yra teisingos žinios kai kurių (bulvarinių) laikraščių apie ultimatumo Lietuvai pasiuntimą. Ypačiai smalsus buvo p. Zarinš.*

Vėliau po piet, p. Schmidtas telefonu teiravosi „paskutinių žinių“. Tą pat popietį Zarinas taipgi telefonavo, bet pranešdamas man, kad esą gavęs Munterso šifruotą paklausimą, ar teisybė, kad anglai apsiėmė tarpininkauti tarp mūsų ir Lenkijos ir, kad jis (pasiteiravęs pas mane ir Foreign Office) atsakęs jam, kad anglai darą demaršus Varšuvoj, bet kad tikra to žodžio prasme tarpininkavimo klausimas nėra kilęs (apie tai aš telegrafavau Ministerijai šifruota telegrama, kuri vienok negalėjo būti dešifruota, o po to jau nustoję savo svarbos).

Ant rytojaus, penktadieny iš ryto, visa spauda paskelbė oficialiai apie lenkų ultimatumo mums įteikimą. Pasiuntinybė gavo tą dieną daug užuojautos ir simpatijų pareiškimo iš įvairių asmenų. Bet per tą dieną Latvių ir Estų Pasiuntinybės nei žinių nesiinformavo, nei neskambino, nei jokiū kitu ženklu nerodė jokio savo susidomėjimo ar užuojautos – jeigu jau ne Lietuvai, tai bent abelnai „dėl liūdno tarptautinės padėties“.

Tik šeštadienį, kuomet jau spaudoj pasirodė žinios, kad Lietuva pasiduodanti ultimatumui, apie pietus paskambino man p. Schmidtas ir vėl klausinėjo „vėliausių žinių“, į ką aš atsakiau, kad jokių pranešimų neturiu ir pats daugiau nežinau, negu kad laikraščiai praneša. Į tai p. Schmidt patėmijo: „Tai reikės palaukti“ ir puse lūpų pridėjo: „It is a sad story“ (Tai liūdna istorija).

* Priėmimas (angl.).

Netrukus po to paskambino ir p. Zarinš. Pasikalbėjimas telefonu buvo charakteringas. Todėl dalį jo perduodu verbatim:

Zarinš: (pakeltu balsu) Hallo, Hallo, Excellence!

Aš: Hallo!

Zarinš: Congratulations, congratulations, Excellence! Noriu Jus pasveikint...

Aš: (pertraukdamas) Pasveikinti su kuo?

Zarinš: Na, kaipgi? Daily Express praneša, kad Lietuva priėmė ultimatumą...

Man net žadą atėmė.... Bet šalta!

Aš: Aš Tamstai to negaliu patvirtinti, nes neturiu žinių. Bet su kuo Tamsta nori sveikinti mane...?

Zarinš: nagi, kad bus taika tarp Lietuvos ir Lenkijos...

Aš: Aš sakau, Pone Ministeri, kad aš neturiu žinių ir nieko pasakyti negaliu.

Zarinš: Bet visi laikraščiai rašo, kad Lietuva ultimatumą priėmė. Tai kaip Tamsta manai? Jeigu Tamsta dar neturi žinių, tai ar Tamsta nemanai, kad tas teisybė? Kaip Tamstai išrodo Lietuvos Vyriausybė gali pasielgti?

Aš: Aš Tamstai sakiau, kad žinių neturiu, ir Tamsta malonėk suprasti, kad aš tokiu momentu nieko Tamstai pasakyti negaliu...

Nieko daugiau nepareiškęs, Zarinš šiaip taip pasikalbėjimą užbaigė...

Šitas charakteringas mūsų „draugų“ elgesys tik rodo, kaip dar daug darbo teks padėti, kad Pabaltės Entantė galės virsti bent šiokia tokia žmoniška realybe.

Antra vertus, turbūt žvelgiant retrospektyviai nenuostabu, jog Baltijos sąjungos, Baltijos Santarvės ar Baltijos Antantės (beje, o koks šių visų terminų tarpusavyo santykis: grynai filologinis stilistinis ar vis dėlto ir praktinis – atspindintis tam tikrus politinius bei juridinius turinius?)

idėja buvo ir lieka kur kas šviesesnė savotiška kerinčios laimės žvaigždė, nei tos idėjos ne visada saulėta ar džiugi praktika. Turbūt pozityvu ir tai, jog profesorius savo sunkaus mokslininko darbo *perpetuum mobile* ar *idee fixe* pasirinko kilnesnę Baltijos santarvės idėją – *Concordia res parvae crescunt, discordia magnae concidunt*, kuri skatina ieškoti, kurti ir nenurimti, o ne kasdienę praktiką, kuri kai kam, galbūt, galėtų pasirodyti net per niūri ir ar sunki.

Kita vertus, juk ne taip jau labai ir svarbu, kad šiame išskilame istorinių šaltinių rinkinyje baltiškosios ideologijos bei vienybės idėjų kiek daugiau negu pilkšvos politinės diplomatinės praktikos, nes šiaip ar taip, jas abi – *idėją* ir *praktiką* – lemtingaisiais 1939–1940-aisiais, iš pradžių po neutraliteto politikos kracho¹⁰, o vėliau ir po Ribbentropo–Molotovo pakto sujungė dar ir bendra *lemtis*. Viliamės, kad šis profesorius Zenono Butkaus kruopščiai parengtas dokumentų rinkinys ne tik prisidės prie Baltijos valstybių politinės praktikos skaidrinimo, bet ir prie optimistiškesnės istorinės lemties formavimosi ateityje. Juo labiau kad mokslininko talentingai sugriebta ir išskleista istorinė problematika Lietuvą bei jos šiaurines kaimynes plukdo į platesnius geopolitinius ir tarptautinės politikos vandenis. Daro visas tris Baltijos valstybes integralia Vakarų Europos politinių struktūrų, politinės kultūros, ideologijos bei civilizacinių pasiekimų dalimi.

Algimantas Kasparavičius

¹⁰ *Dębski Sławomir*. *Mędzy Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941* (Wydanie drugie poprawione). Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2007, s. 90.